

Ədəbiyyat

1. Daxili xəstəliklər. A.Axundbəyli, Bakı,1998
2. Daxili xəstəliklər, A.Axundbəyli, 1999
3. Ümumi histologiya, M. Abdullayev, Bakı, 1995
4. İnsanın normal anatomiyası, bakı, 2013
5. Tibbi biliklərin əsasları, S.Əliyev, Bakı,2004
6. Epidemiologiya , S. Ağayev, Bakı, 2011

ВРЕДНЫЕ ПРИВЫЧКИ И ПОСЛЕДСТВИЯ ИЗ НИХ

Каримова Рена Джамиль кызы, Акбарова Ирада Биннет кызы

Резюме

Все мы знаем, что у людей много вредных привычек. Алкогольные напитки, наркотики, сигареты и т.д. может быть примером этого. Привычки, которые мы не осознаем и часто считаем нормальными, могут привести к фундаментальным изменениям в нашей жизни. Первые дни доставляют удовольствие, через некоторое время начинает вредить человеку. Психологи считают, что человек никогда не рождается с привычкой. Оно возникает, пока мы живем, и окружает нашу жизнь.

BAD HABITS AND CONSEQUENCES ARISING FROM THEM

Karimova Rena Jamil kyzy, Akbarova Irada Binnet kyzy

Summary

We all know that people have many bad habits. Alcoholic beverages, drugs, cigarettes, etc. this can be an example. Habits that we often think are normal and are not aware of can create fundamental changes in our lives. The first days are a pleasure, after a while it begins to harm a person. Psychologists believe that a person is never born with a habit. It arises while we live and surrounds our life.

Rəyçi: Ağayeva Elmira

Fiziki tərbiyə çağırışa qədərki hazırlıq və mülki müdafiə kafedrasının 07 iyun 2022-ci il tarixli iclasın 09 sayılı protokolu

Daxil olma tarixi 22 iyun 2022-ci il

MÜASİR DÖVRDƏ ƏDƏBİ DİLİMİZDƏKİ BƏZİ YENİLİKLƏR

Quliyeva Esmira Allahverdi qızı

Azərbaycan Tibb Universiteti, Azərbaycan dili kafedrası

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Açar sözlər: sürətli, inkişaf, yeni məna, dəstəkləmək, açıqlamaq, yeniləmək, sərgiləmək, əxlaqi-mənəvi dəyərlər

Ключевые слова: быстрое, развитие, новый смысл, поддержка, раскрытие, обновление, экспонат, этико-нравственные ценности

Keywords: fast, development, new meaning, support, reveal, renew, exhibit, moral values

Cəmiyyətdə baş verən ictimai-iqtisadi dəyişikliklər həm də onun mədəniyyətinin əxlaqi-mənəvi dəyərlərinin, o cümlədən ədəbi dilin inkişafını sürətləndirir, onun bütün qatlarında, həmçinin üslubi funksional strukturunda yeniləşməyə səbəb olur. Doğru olaraq qeyd edildiyi kimi, yeni dövrdə "... ədəbi dilimizin fəaliyyət meydanı daha da genişləndirilmiş, onun müxtəlif üslubunun potensialı üzə çıxarılmış" [4] və leksik-qrammatik quruluşunda əvvəllər müşahidə edilməyən, yaxud zəif nəzərə çarpan yeni keyfiyyətlər əmələ gəlmişdir. Sözsüz, indiki sürətli inkişafın ən əlamətdar cəhəti ədəbi dilimizə yeni alınmaların gur,qarşısıalınmaz sürətlə daxil olması, tezliklə də onun fəal leksik fondunda qərarlaşmasıdır. Artıq qeyd-şərtsiz qəbul edildiyi kimi, bu prosesə mütləq subyektiv müdaxilə olunmalı, "Azərbaycan dilinin qloballaşma şəraitində zamanın tələblərinə uyğun istifadəsinə" [2] ciddi nəzarət edilməlidir. Ümumiyyətlə, müasir ədəbi dilimizdə baş verən yeniliklər dilçilik elmimizin vacib tədqiqat obyekti olmalı, baş verən yeniliklər elmi qiymətini almalıdır. Biz bu məqalədə yeni inkişafın təsiri ilə, həmçinin günün, siyasi mübarizənin tələbindən irəli gələrək bəzi sözlərin mənaca genişlənməsi, əvvəlki məhdud işlənmə dairəsindən çıxaraq daha əhatəli mövqedə istifadəsi haqda danışacağıq.

Son onilliklərin müşahidəsi göstərir ki, dilimizin bir çox leksik vahidləri indi ya tamamilə yeni mənada işlənir, ya da əvvəlki mənaya əsaslanaraq daha fəal mövqeyə malik olur. Belə sözlərdən **dəstək**, **vurğu**, **açıq**, **yeni** və s.kimi leksik vahidlərimizi göstərmək olar.

İzahlı lüğətdə "dəstək" sözünün 30-a yaxın mənada işləndiyini göstərilir [1, 603]. Bu mənalar içərisində yalnız biri müasir ədəbi dilimizdə geniş dairədə işlənməyə başlamışdır. Lüğətdə bu mənə "müdafiə etmək", "tərəfdar olmaq" kimi izah olunsada, yazılı nitqdən nümunə verilməyib, sadəcə olaraq "onun dediklərini mən təsdiqləyirəm" cümləsi ilə fikir aydınlaşdırılır., bu da onu göstərir ki, həmin sözün bu mənaları geniş işlənmə dairəsinə malik deyil. Amma 90-cı illərin ortalarından başlayaraq bu sözün çox müxtəlif morfoloji-sintaktik formalarda siyasi xadimlərin nitqində, xüsusən ümummilli liderimiz mərhum H.Əliyevin dilində necə geniş ekspressiv-üslubi çalarlarda işləndiyini müşahidə edirik. Böyük siyasi xadimin müxtəlif mənbələrdən topladığımız nümunələrdəki "dəstək" sözündən və onun törəmələrindən necə istifadə etdiyini görmək olar; Ermənistanın Azərbaycana qarşı təcavüzünü **dəstəkləyən** qüvvələr...[1, 75]; Ermənistan dünyanın bir çox ölkələri tərəfindən **dəstək** alır [1, 89]. qarşılıqlı əlaqə saxlamaq, bir-birini **dəstəkləmək** istədiklərini göstərir [1, 77];Azərbaycanın əvvəlcədən Bakı-Ceyhan marşrutunu **dəstəklədiyini** siz bilirsiniz [1, 115]; ...ABŞ-ın energetika naziri bu bəyannaməni imzaladı, bunu, Bakı-Ceyhanı **dəstəklədi**[1, 44]; Böyük siyasətlə məşğul olan bir adam daim **xalqın dəstəyini** hiss etməli və xalqın rəyi ilə hesablaşmalıdır... **Xalqın dəstəyi** də mənə çox ruh verir [2,249]; **Xalqın dəstəyi** ilə bir neçə ay ərzində ölkədə aparılan siyasət... əhali tərəfindən **dəstəklənib** [2, 39] və s.

Ümummilli liderin 90-cı illərdəki müxtəlif məzmunlu nitqlərindən götürdüyümüz bu nümunələr göstərir ki, o, ana dilimizə, onun emosional-ekspressiv leksikasına nə qədər dərinədən bələddir və onların gücündən yerli-yerində istifadəyə daim diqqət yetirmişdir. Bizim yekdil qənaətimizə görə, bir çox söz və ifadələrimizin son onilliklərdə özünə geniş işləklilik qazanmasında qardaş Türkiyə türkcəsinin təsiri ilə yanaşı, görkəmli siyasi xadim və qələm sahiblərimizin, xüsusən dilimizin böyük bilicisi və qoruyucusu mərhum prezidentimiz Heydər Əliyevin müsəsnə rolu olmuşdur. Elə bəhs etdiyimiz sözün işlənməsinə aid misallar da bunun təsdiqinə sübutdur: Sahibkarlığın inkişafına dövlət **dəstəyi** davamlıdır ("Azərbaycan" q., 21.02.2020); Bu sahibkarlığın inkişafına verilən **dəstək** işi xeyli asanlaşdırır (yenə orada);

Hərtərəfli inkişaf üçün mütləq incəsənətin bütün növləri dövlət tərəfindən **dəstəklənməlidir**. Bu **dəstək** vardır, gələcək illərdə bundan artıq olacaqdır (“Azərbaycan” q., 8.03.2010; AR Prezidenti İ.Əliyevin Rəssamlıq Akademiyasında etdiyi çıxışdan); Onlara **dəstək hər birimizin mənəvi borcumuzdur** (“Azərbaycan” q. 8.03.2019); ... Mehriban xanım Əliyevanın **xüsusi dəstəyi** onun qadın problemlərinə diqqət və qayğısının göstəricisidir (yenə orada); Heydər Əliyev Fondunun təşəbbüsü və **dəstəyi** ilə 370 yeni məktəb istifadəyə verilib (“525-ci qəzet”, 8.03.2021); Ancaq bu ölkə onu açıq şəkildə **dəstəkləyə** bilmədi (yenə orada, səh.7); Azərbaycan bu təklifi **dəstəkləyib** (yenə orada, səh.11) və s.

Son illərin yazılı və şifahi nitqində geniş mövqe qazanmış sözlərdən biri də **vurğulamaqdır**. Dilimizin izahlı lüğətində “vurğu”nun feil forması (“vurğulamaq”) yoxdur [8, 491]. Müasir ədəbi dilimizdə bu sözün **səsi (heca vurğusu)**, **sözü (məntiqi vurğu)** nisbətən yüksək tonda tələffüz edib nəzərə çatdırmaq mənasına əsaslanaraq, **vurğu-la-maq** feili əmələ gəlmişdir ki, bu da bir fikri, məsələn, hadisəni nəzərə çarpdırmaq, ona diqqəti cəlb etmək mənalı əmələ gətirir. Əlbəttə, dilimizin funksional-üslubi imkanlarının zənginləşməsi üçün belə yeniliklər çox əhəmiyyətlidir. Bir neçə nümunə ilə kifayətlənirik: O,... dövlətin xüsusi qayğısını hiss etdiyini **vurğulayıb** (525-ci qəzet, 8.03.2020). bu əməkdaşlığın gələcəkdə də yüksələn xətlə inkişaf edəcəyinə əminliyini **vurğulayıb** (yenə orada, səh.13); ... bir məqamə xüsusilə **vurğulamaq** istəyirəm (“Ədəbiyyat” qəzeti”, 01.03.2019) və s. Dilimdə “açıq” sözünün mənası çox aydındır – **örtülü, bağlı** olmayan. Məcəzi mənada da işlənir: **“ürəyi açıq” adam**. İzahlı lüğətdə bu sözün də feil forması **“açıq-la-maq”** yoxdur [5, 37-39]. Müasir nitqimizdə bu feil də “izah etmək, aydınlaşdırmaq” mənasında geniş işlənir:....burada müzakirə olunan məsələlərin detallarının **açıqlanması** məqsədəuyğun hesab edilmir. Spaniya mətbuatına **açıqlamasında** o deyib... (525-ci qəzet, 08.03.2019). Həcc ziyarətinin qiymətləri **açıqlanıb** (yenə orada). “Quş gripi ilə bağlı son monitorinqin nəticələri **açıqlanıb**” (yenə orada). Qeyd edirəm ki, son üç cümlə məqalə başlıqlarıdır. Bu da həmin sözün fəal mövqeyinə bir sübutdur.

Axır vaxtların yeniliklərindən biri də elə **“yeni”** sözündən əmələ gələn **“yeniləşmək”** feilinin başqa sözdüzəldici şəkildə əmələ gələn variantlarının daha çox işlənməsidir [8,580]. Beş il gözlədim , rekordumu **yeniləyən** olmadı ;**yenilənməsini** təmin etmək ,..... gündəlik işimizə çevrilmişdir (“525-ci qəzet” 08.03.2019). Novruzqabağı **yenilənməyə** olan istək hər bir azərbaycanlının qanındadır (yenə orada səh.11); məlumatlar real zaman rejimində **yenilənəcək** (yenə orada səh.13). Elə həmin qəzetdə **“yeniləşmək” variantı** da əksini tapır: ...Veb – servis funksionalı..... **yeniləşdirməyə** imkan verir (yenə orada) və s. **“Yenilənmək”** və **“yeniləmək”** variantlarının indiyə qədər geniş işlənməməsinin səbəbi, bizcə, bu düzəltmə sözlərin “yen” (mək) kökündən əmələ gələn “yenilmək” (məğlub olmaq, basılmaq, sarsıdılmaq) [8, 579-580] məlum feilinin, məsələn, **“yenilə”, “yeniləndi”** ... kimi formalarına şəkildə bənzəməsi –laş² şəkildəsinə meyli artırmışdır. Çox güman ki, dilə münasibətdə də yenilənməkdə olan demokratik yanaşmanın təsiri –lan², -la² şəkildəsinə üstünlük qazandırmaya başlamışdır. Maraqlıdır ki, Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğətinin son nəşrində “yeni”dən əmələ gələn sözlərdən yeddisi –laş², dördü –lan² şəkildəsinə ilədir [9, 698].

Sərgilənmək, sərgiləmək.İzahlı lüğətdə “sərgi” sözü izah olunur, lakin ondan düzələn feillər verilmir [8, 89]. Son orfoqrafiya lüğətində isə yalnız **sərgilənmək** feili öz əksini tapıb [9, 566]. Həmin feil də rus dilindəki **выставка** sözünün mənasına uyğun izah olunur. Ancaq xüsusilə son 10-15 ildə daha çox da qəzet dilində **“sərgiləmək”, “sərgilənmək”** feilinin fərqli mənada işləndiyini müşahidə edirik. Məsələn:”Qətiyyətlə demək olar, “Balerina” nəsrimizdə

yeni mənalandırma, yeni düşüncə tərzinin **sərgiləndiyi** bir əsərdir; Pərvin... həm də qəhrəmanın psixoloji vəziyyətini sərgiləmiş olur; ... bir qızıl düşüncələri ümumən cəmiyyətin problemləri fonunda sərgilənir (yenə orada, səh. 21). Mətnlərdən göründüyü kimi, birinci cümlədə “sərgiləndiyi” sözü “təsvir olunduğu”, “gündəmə gətirildiyi” kimi mənaları ifadə edir. İkinci cümlədə daha çox “göstərmiş”, “diqqətə çatdırmış” mənalarına uyğun gəlir. Üçüncü cümlədə isə sərgilənir xəbəri “təsvir olunur”, “göstərir”, “verilir” mənasındadır. Aşağıdakı nümunədə isə həmin feil “nümayiş olunur” mənasında işlənmişdir. Ukraynanın Yalta şəhərindəki bir zooparkda ikibaşlı albino ilan **sərgilənir** (yenə orada, səh. 16).

Hesablanmaq. İzahlı lüğətdə bu sözün kökü olan “hesab” və ondan törəyən xeyli sözün mənası açıqlanır [6, 344-345]ş Lakin həmin feilin (hesablanmaq) “nəzərdə tutulmaq” mənası yoxdur. Belə çıxır ki, bu feil də müasir dil hadisəsi kimi qəbul olunmalıdır. ... Heydər Əliyev çox böyük səylə özünün uzun illər **hesablanmış** neft strategiyasının real hədəflərini bələdləyirdi (“Xalq qəzeti”, 10.04.2017, səh. 5)... Bu hekayələrdəki etiraf ...nəql olunan əhvalın stixiyasını göstərməyə **hesablanır**; Birinci cümlədə **hesablanmış** feili sifəti nəzərdə tutulmuş, ikinci cümlədə isə **hesablanır** feili xəbəri nəzərdə tutur. Mənalarında işlənmişdir. Ümumiyyətlə **hesablanmaq** feili müasir ədəbi dilimizdə daha çox nəzərdə tutmaq mənasında istifadə olunur. Məsələn, “Hadisələrin bu cür gedişi qələbəni təmin etməyə **hesablanır**”, “Sizin hərəkətləriniz sonra mənim günahkar kimi tədqim edilməyimə **hesablanıb**” cümlələrində olduğu kimi.

Şaxələnmə feili də son zamanlar yeni mənə çalarında istifadə olunan dil vahidlərindəndir. İzahlı lüğətdə bu feilin yalnız ağaca aid **qol-budaq atmaq, böyümək** mənası göstərilir [8, 185]. Preziden İlham Əliyevin Moskva Beynəlxalq Münasibətlər İnstitutu məzunlarının I-ci Ümumdünya Forumundakı çıxışında bu feil tamamilə fərqli mövqedə iki dəfə işlənmişdir:.... qeyri-neft sektorunun iqtisadiyyatı 11 faizdən çox artmışdır və bu, artıq Azərbacan iqtisadiyyatının **şaxələnməsinin** göstəricisidir. Ona görə ki, artıq qeyd etdiyim kimi, indi **şaxələnmə** inkişaf gedir (“Azərbaycan” **qəzet**’i, 13.IV.2018). Göründüyü kimi, iqtisadiyyatımızın genişlənməsi, müxtəlif, çoxşaxəli struktura çevrilməsi **“şaxələnmək”** feili ilə ifadə olunmuşdur və biz bunu uğurlu hesab edirik.

Yeni iqtisadi münasibətlər dildə alınma sözlərin sayını artırdığı kimi, bəzi alınmaların yeni mənada işlənməsinə də səbəb olur. Məsələn, **“operator”** sözü dilimizdə çoxdan işlənir. Mövcud lüğətlərdə onun əsas mənası maşın və mexanizmləri idarə edən şəxsi bildirməsidir [7, 525]. Bu sözün fərqli mənası kimi “kino yaradıcılarından biri” verilib ki, bu da məlum olduğuna görə, yenə də çəkiliş aparatını işlədən adamı ifadə edir və həmin mənə da əvvəlki ilə eynilik təşkil edir. Keçən əsrin 90-cı illərindən cəmiyyətdə müstəsna işləklilik əldə edən mobil telefonların idarəediciləri də həmin terminlə ifadə olunur:... telefon **operatorlarının** ümumi telefon danışığının cəmi.... təşkil edir(“Azərbaycan” 21.02.2019). Bu cümlədə isə **operator** sözü əvvəlki mənasından xeyli fərqli vəzifədə çıxış edir.

Dilimizdə çoxdan işlənən **kanal** sözünün suyun axması üçün **süni yataq, uzun boşluq** (məsələn, top (silah) kanalı, kabel kanalı, sidik kanalı), yol, vasitə (məs.: “müxtəlif kanllardan istifadə etməklə məsələni yoluna qoymaq”) [6, 636]. Bu mənalarla yanaşı, radio və televiziyanın kütləviləşməsi ilə bağlı **“radio kanalı”, “televiziya kanalı”** ifadələri də az-çox nəzərə çarpırdı [11, 235]. Son 15-20 ildə tez-tez **1-ci kanal, “ANS kanalı”, “AzTV kanalı”, “ATV kanalı”** söz birləşmələri geniş işlənir. Buna uyğun olaraq **“kanalı dəyişməyin”**,

“kanalımıza çoxlu zənglər olur” kimi cümlələrdə **kanal** sözü **televiziya efiri, studiyası** mənalarını ifadə edir.

Verdiyimiz bu nümunələrdən belə nəticə çıxarmaq olar ki, müasir ədəbi dilimizin inkişaf istiqamətlərindən biri sözlərin yeni – daha əhatəli vəzifələrdə işlədilməsidir. Əmin olduğumuzu bildiririk ki, dilimizin və dilçiliyimizin inkişafı ilə bağlı yeni qəbul olunmuş Dövlət Proqramı ədəbi dilimizin bəhs etdiyimiz istiqamətdə tədqiqinə də təkan verəcək.

Ədəbiyyat

1. Əliyev H. Müstəqillik yollarında, 2-ci cild, Bakı, 1997
2. Əliyev H. Müstəqilliyimiz əbədidir, 18-ci cild, Bakı, Azərənəşr, 2006
3. Xalqa bağışlanan gümür. Bakı: Şəms, 2006
4. Azərbaycan dilinin qloballaşma şəraitində zamanın tələblərinə uyğun istifadəsinə və ölkədə dilçiliyin inkişafına dair Dövlət Proqramı haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin sərəncamı (23 may 2012-ci il).
5. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti, 4-ci cilddə, I cild, Bakı: Şərq-Qərb, 2006
6. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti, 4-ci cilddə, II cild, Bakı: Şərq-Qərb, 2006
7. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti, 4-ci cilddə, III cild, Bakı: Şərq-Qərb, 2006
8. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti, 4-ci cilddə, IV cild, Bakı: Şərq-Qərb, 2006
9. Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti, Bakı: Elm, 2021

О НЕКОТОРЫХ НОВШЕСТВАХ АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ЛИТЕРАТУРНОГО ЯЗЫКА В ПЕРИОД ДИНАМИЧНОГО РАЗВИТИЯ

Резюме

Социально-экономические изменения, происходящие в обществе, также ускоряют развитие нравственных и духовных ценностей его культуры, в том числе литературного языка, вызывают обновление во всех его слоях, а также в его стилистической и функциональной структуре. В статье говорится об обогащении возможностями выражения Азербайджанского литературного языка в период высокого темпа экономического развития нашей страны, о получении возможности более широкого употребления ряда слов, об использовании некоторых из них в форме новых лексических единиц в неподразумеваемых ранее значениях. В качестве примера слова поддержка, выставка, вычисляться, открытый, новый и др. использованные слова.

ON SOME INNOVATIONS OF THE AZERBAIJANI LITERARY LANGUAGE IN THE PERIOD OF DYNAMIC DEVELOPMENT

Summary

The socio-economic changes occurring in the society also accelerate the development of the moral and spiritual values of its culture, including the literary language, and cause renewal in all its layers, as well as in its stylistic and functional structure. The article talks about enriching the possibilities of expression Azerbaijani literary language in the period of high rate of economic development of our country, about obtaining the possibility of a wider use of a number of words, about the use of some of them in the form of new lexical units in previously unimplied meanings. As an example, the words support, exhibition, calculate, open, new, and other words used.

Rəyçilər: f.ü.f.d., dos. D.Ə.Nağıyeva, f.ü.f.d., dos. L.V.Qocayeva

Çapa verildiyi tarix 14.07.2022
Çap vərəqi: 27,4 ç.v. Tiraj : 300 ədəd
Gəncə Dövlət Universitetinin nəşriyyatı
Ünvan: Gəncə şəhəri, Heydər Əliyev prospekti, 429
*E-mail: **elm@gdu.edu.az**, (+99422) 266 01 88*